

KULTURA SEĆANJA – SREMSKI FRONT

Predrag M. Vajagić

Društvo nastavnika istorije Bačke Palanke

Sremski front predstavlja kontroverznu temu, zbog čega je danas javnost podeljena po pitanju njegove ocene. Sedam decenija posle završetka Drugog svetskog rata retki su njegovi živi svedoci – učesnici, zbog čega Sremski front polako prelazi u kulturu sećanja. Ova naučna disciplina koristi se za stvaranje istorijskog kontinuiteta Republike Srbije sa prethodnim jugoslovenskim državama, koji treba da bude izgrađen na novim osnovama. Sremski front upravo predstavlja jedno od onih mesta na kojem se izgrađuje kultura sećanja na događaje iz Drugog svetskog rata, na teritoriji Srbije.

Ključne reči: *Sremski front, spomen-obeležje, kultura sećanja, istoriografija, književnost, udžbenici istorije, istorijski kontinuitet*

Uvod

Dana 12. aprila 1945. godine, pre više od sedam decenija, Jugoslovenska armija (JA) uspela je, posle teških šestomesečnih borbi, da probije Sremski front i svim svojim snagama pređe u sveopšti završni napad sa ciljem da zauvek uništi fašizam na teritoriji Jugoslavije. Istoriografska tumačenja događaja na Sremskom frontu u socijalističkoj Jugoslaviji svodila su se na ratne operacije koje su tu vođene. Kontroverzna pitanja vezana za Sremski front pokrenuli su srpski književnici, da bi za njima krenuli i istoričari sredinom osamdesetih godina prošlog veka, što se poklopilo sa otvaranjem spomen obeležja, 8. maja 1988. godine. To je bilo poslednje otvaranje spomen-kompleksa vezanog za obeležavanje Narodnooslobodilačke borbe (NOB-a) u socijalističkoj Jugoslaviji. Sama činjenica da je do otvaranja došlo osam godina posle smrti Josipa Broza Tita, govori da se Sremski front nije ubrajao u značajne ratne pobede, jer je na njemu učestvovalo nebrojeno novih boraca, te se on podvodio pod „*završne borbe za oslobođenje*“, za razliku od bitaka u periodu 1941–1943. godine. Završetak izgradnje spomen-obeležja poklopio se sa početkom krize u odnosima jugoslovenskih republika, kada je bila prisutna politizacija značaja Srbije u oslobođenju zemlje. Zasluge za otvaranje ovog obeležja pripadale su visokim funkcionerima Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, koji su kao mladići bili mobilisani u partizanske jedinice i poslani na Sremski front.

Posmatrano iz perspektive sadašnjeg vremena, u istraživanju istorijskih dešavanja na Sremskom frontu važnu ulogu ima kultura sećanja.¹ Potrebno je napomenuti da se prili-

¹ Sociolog Todor Kuljić kulturu sećanja definiše kao novu naučnu disciplinu koja istražuje uloge kulturnih obrazaca sećanja i značaja pamćenja za formiranje identiteta i odnosa prema istoriji i prošlosti u nauci i kolektivnom pam-

kom istraživanja istorijskog pamćenja ukrštaju dve perspektive: jedna u čijem je središtu pojedinac i koja se pita o motivima i kontekstima sećanja pojedinca i, druga, makrološka, koja istražuje institucionalne i ideološke obrasce formiranja i čuvanja kolektivnog pamćenja, kao što su historiografija, muzeji, spomenici. Samo kolektivno pamćenje je organizovano po obrascu perspektive, koga ne čini celina već mozaik sastavljen od izabranih sadržaja važnih za integraciju grupe, koja svoje korene traži u prošlosti. Prema vremenu trajanja kolektivno pamćenje delimo na komunikativno, koje se prenosi usmenim putem, obuhvatajući najviše tri generacije i kulturno u kojem se sadržaji iz prošlosti institucionalizuju, zbog čega opstaju znatno duže u vremenu (spomenici, praznici, muzeji). Unutrašnja homogenost ovakve vrste pamćenja zavisi od stepena vezanosti za identitet grupe (naroda, države, porodice, partije).²

Istoriografski dometi koji se odnose na Sremski front ne mogu biti nezavisni od vremena u kojem su nastajali, zbog čega nisu ni apsolutno objektivni. Suprotno od toga, postoji kolektivno pamćenje koje je neistorijsko. Istorijsko znanje obuhvata svu složenost dešavanja jednog događaja, a zahvaljujući postojanju vremenske distance moguće je sagledavanje više perspektiva, višeznačajnost motiva i načina ponašanja aktera. Zapažanje događaja samo iz jedne vlastite perspektive, njegovo uproščavanje i odbacivanje višeznačnosti osnovne su karakteristike kolektivnog pamćenja. Istoričnost podrazumeva uzimanje u obzir vremena u kojem zbivanja nastaju, a koje se razlikuje od današnjice. Kolektivno pamćenje nema čula za duh vremena, negira „*prošlost*“ svog vremena i istražuje na stalno prisutnoj sadašnjosti.³

Sećanje na Drugi svetski rat čini vrlo važan element u procesu nastajanja kolektivnog identiteta kod evropskih naroda. Istorijsko sećanje predstavlja važnu sponu sa prošlošću, pri čemu se istorija pretvara u svojevrсно nasleđe. Ova tvrdnja važi i za srpsko društvo u kojem sećanje na Drugi svetski rat ima veoma značajnu ulogu u procesu stvaranja nacionalnog identiteta. Obnovom državnosti Republike Srbije pojavila se potreba za spomen-obeležjima koja će služiti kao pokretač kolektivnog sećanja, a među njima je poseban značaj dobilo Spomen-obeležje Sremski front. Kako bismo stekli potpun uvid u nastanak kulture sećanja vezane za dešavanja na Sremskom frontu 1944–1945. godine potrebno je da se vratimo u vreme neposredno posle završetka Drugog svetskog rata.

Jedan od najvažnijih zadataka tokom postojanja socijalističke Jugoslavije bilo je negovanje revolucionarnih tradicija proisteklih iz Drugog svetskog rata. Uspešno ostvarivanje

ćenju. Kultura sećanja na planu ličnog i kolektivnog pamćenja označava, manje ili više, osmišljen odnos prema prošlosti i konstruktivni karakter stava prema prošlim iskustvima s obzirom na sadašnjost i budućnost. Prioriteti ove discipline su različiti odnosi prema prošlosti u kojima se ogleda kolektivna svest. U tom smislu kultura sećanja je srodna sa pojmovima „*politika sećanja*“ ili „*političko korišćenje istorije*“. Dok je sećanje više vezano za emotivni i kognitivni odnos pojedinca prema iskustvu, dotle se pamćenje više odnosi na društveni i kulturni aparat u kojima se skladišti učinak sećanja. Osim toga, sećanje obuhvata i nenamerno opažanje i nesvesno reagovanje, dok je pamćenje smišljeni odnos prema prošlosti, više vezan za ustanove i medije, koji čuvaju i prenose sadržaje prošlosti. Kultura sećanja proučava načine kojima se prenose znanje o prošlosti, kako ga izmišljaju, obrađuju, koriste, potiskuju, zaboravljaju i preinačuju. S obzirom na tehničko-tehnološku stranu skladištenja pamćenja, razlikuju se usmene, pismene i elektronski posredovane kulture sećanja. Takođe, postoje pojedinačne, kolektivne, službene i neslužbene verzije. Institucionalizacija kulture sećanja počinje sa prelazom sećanja u kulturno pamćenje. Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska upotreba prošlosti*, Beograd, 2006, str. 7-8.

² Isto, str. 32, 51-52.

³ Isto, str. 85.

ovog zadatka podrazumevalo je učvršćivanje bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda, kao najvažnije tekovine NOB-a. Taj zadatak izvršavalo je celokupno društvo, a obuhvatao je sve nivoe vlasti. Sprovodio se na različite načine: podizanjem spomen-obeležja, davanjem imena palih boraca školama, fabrikama, ustanovama, ulicama, naseljima i gradovima, održavanjem priredbi, organizacijom marševa putevima partizanskih jedinica i sl. Proces podizanja spomenika i spomen-obeležja u socijalističkoj Jugoslaviji odvijao se kroz dva paralelna toka. Jedan je imao političko obeležje i bio apsolutno zavisn od ideologije, pri čemu je težište bilo na onome što se obeležava. Drugi tok bio je određen umetničkom vizijom, manje zavisnom od ideologije, a kojoj je bilo bitno na koji način se obeležavalo mesto, događaj ili ličnost(i). Ova dva toka su bila međusobno višestruko isprepletana, delivši se na nekoliko faza, pri čemu je glavna prekretnica bila sukob socijalističke Jugoslavije sa Informbiroom (IB) 1948. godine. Pošto je za izgradnju partijske ideologije podizanje spomenika bilo od suštinske važnosti, tokom perioda koji posmatramo postojala je stalna kontrola u procesu podizanja spomen-obeležja i memorijalnih kompleksa.⁴

U socijalističkoj Jugoslaviji razlikovale su se četiri faze podizanja spomenika u znak sećanja na događaje i ličnosti NOB-a. U **prvoj fazi** (1945–1949) preko spomenika se iskazivala zahvalnost Crvenoj armiji za pomoć pruženu tokom rata. Istovremeno je trebalo naglasiti da je novostvorena država nastala u ratu i revoluciji svoje državno uređenje temeljila na primeru Sovjetskog Saveza. Model sovjetskog poimanja socijalističkog realizma u umetnosti iskazivan je preko vertikalnih spomenika, na kojima su bile prikazane figure ljudi – boraca, među kojima su bili Crvenoarmejski. Kod manjih spomenika obavezno je bila prisutna zvezda petokraka, koja je nosila jasnu poruku da se do pobede u ratu došlo pod vođstvom komunisti.⁵ Masovne kulturno-umetničke, odnosno političko-propagandne manifestacije trebalo je podjednako kod pojedinca, ali i šire zajednice, da izgrade novi identitet. Za snažno pokretanje kolektivnih emocija najbolje je poslužilo postavljanje brojnih spomenika i spomen-ploča u slavu poginulih vojnika u borbama za oslobođenje Srbije. Na taj način spomenici su postali najsnažnija sredstva „*uprstoravanja*” nove ideologije i konstituisanja novog identiteta jugoslovenske zajednice.⁶ Sukob sa IB-om otvorio je **drugu fazu** (1949–1952) tokom koje su spomenici dobili zadatak da istaknu ulogu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) u oslobođenju zemlje. Na spomenicima podignutim tokom ovog perioda ističu se jugoslovenski heroji, čime se dokazivala autohtonost narodnog ustanka i jugoslovenske revolucije. To je bio odgovor na napade koji su dolazili iz Moskve, a poruka je bila jasna – do oslobođenja nije došlo sa Crvenom armijom. Slavljenje NOB-a i revolucije obeležilo je **treću fazu** (1952–1960), kada iskazivanje umetničkih ideja postaje slobodno, a osnovni oblik izražavanja postaju različite geometrijske figure. Privredni uspon i vremensko udaljavanje od rata, kao i dolazak novih generacija, oblikovao je **četvrtu fazu** (1961–1981) kada je težište bilo na obeležavanju partizanskih žrtava u ratu. Komunistička partija napušta praksu podizanja manjih spomenika i okreće se ka monumentalnim spomen-obeležjima, čime se želelo da se naglasi uloga NOB-a. Takođe, u ovoj fazi prisutno je i obeležavanje civilnih žrtava rata, koje nisu posedovale ideološki potencijal kao poginuli borci. Veličina spomenika sama po sebi nije označavala monumentalnost, to se postizalo veličinom pro-

⁴ Nenad Lajbenšperger, „Memorijali Drugog svetskog rata u službi dnevno političkih potreba socijalističke Jugoslavije”, u: *Prostori pamćenja* (Zbornik radova, ur. Aleksandar Kadrijević i Milan Popadić), tom I, Beograd, 2013, str. 283-284.

⁵ *Isto*, 284-286.

⁶ Olga Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaja”, *Tokovi istorije*, 1-2 (2005), Beograd, str. 135.

stora na kome se spomenik nalazio. Tako je utisak visine zamenjen utiskom prostranstva, koji je trebao da istakne velike žrtve. Krajem ove faze 23. septembra 1979. godine Josip Broz Tito je na Kadinjači otvorio memorijalni kompleks kojim je obeleženo stradanje Radničkog bataljona prilikom odbrane Užičke republike.⁷ Titovom smrću započinju velike promene u socijalističkoj Jugoslaviji, a ratom proklamovano bratstvo i jedinstvo imalo je sve manje pristalica. Kao posledica političkih promena dolazi do drastičnog smanjivanja podizanja novih spomenika. Period od 1982. do 1991. godine označava završnu **četvrtu – A fazu**, za vreme koje je podignuto spomen-obeležje posvećeno proboju Sremskog fronta kod sela Adaševaca.⁸

Spomen-obeležja na prostoru današnje Republike Srbije možemo klasifikovati prema različitim principima, među kojima se ističu: hronološki, istorijsko-događajni, teritorijalni i arhitektonsko-sadržajni. Istovremeno, oni se mogu svrstati u dve grupe koje bi činili spomenici upozorenja i spomenici pobede.⁹ Prvoj grupi spomenika upozorenja pripadaju zgrade koncentracionog logora Staro sajmište, Muzej Banjičkog logora, Spomen-ploča na mestu logora Topovske šupe i Spomen-park u Jajincima, koji se nalaze na teritoriji grada Beograda, kao i Memorijalni kompleks koncentracionog logora Crveni krst u Nišu. Odmazda nemačkog okupatora odnela je više hiljada nevinih života tokom jeseni 1941. godine na prostoru Srbije. U znak sećanja na ove masovne zločine u Kragujevcu je podignut Spomen-kompleks u parku Šumarice, dok je u Kraljevu mesto stradanja obeleženo Spomen-parkom Kraljevački oktobar. Mestima sećanja pripadaju i spomenici koji obeležavaju mesta masovnih stradanja nevinih građana, rodoljuba i pripadnika Komunističke partije širom Srbije.¹⁰ Ovoj grupi spomenika možemo dodati i one podignute u znak sećanja na pojedince koji su svoje živote izgubili u borbi sa okupatorom.¹¹

Kao obeležja pobede u Drugom svetskom ratu na teritoriji Srbije možemo svrstati samo tri spomenika. Prvi se nalazi na Iriškom vencu, otkriven je 1951. godine, kada je sukob sa IB-om bio na vrhuncu. Ovaj spomenik je simbolizovao pobedu partizanskih jedinica sa teritorije Fruške gore, koja je tokom rata za neprijatelja ostala neosvojiv partizanski bastion. Na visokom postamentu postavljena je ženska figura koja simbolizuje slobodu, dok se u podnožju nalaze figure partizana. Ovakva umetnička kompozicija isticala je samostalnost revolucije koja se odigrala u Jugoslaviji. Memorijalni kompleks Groblje oslobodilaca Beograda podignut je 1954. godine i na njemu su sahranjeni partizani i crvenoarmejci koji su poginuli u borbama za oslobođenje prestonice. Kompleks ima višestruku simboliku, pored zajedništva dve tada socijalističke države, on simbolizuje pobedu u Beogradskoj operaciji, vođenoj oktobra 1944. godine. Poslednji spomenik posvećen pobedi u Drugom svetskom ratu, a koji je podignut u socijalističkoj Jugoslaviji, bilo je Spomen-obeležje Sremski front.

⁷ U socijalističkoj historiografiji ovaj događaj je nazvan Prva neprijateljska ofanziva.

⁸ N. Lajbenšperger, *n.d.*, str. 284-292.

⁹ Dejan Ristić, „Vojni memorijali i mesta stradanja iz Drugog svetskog rata: Pod ovim nebom čoveče uspravi se“, *Odbrana*, br. 97, 1. oktobar 2009, str. 36.

¹⁰ Ovde možemo svrstati Spomenik žrtvama racije u Novom Sadu, Spomen-park Bubanji iznad Niša, spomenike Majka i sin i Balada obešenih u Subotici, spomenik žrtvama fašističkog terora u Karađorđevom parku u Zrenjaninu, Spomen-groblje u Sremskoj Mitrovici, Spomen-kompleks Stratište u Jabuci kod Pančeva, Spomen-kosturnica u selu Draginac, Spomen-park Čačalica u Požarevcu, Spomen-park Slobodište u Kruševcu.

¹¹ Takvi spomenici su podignuti u znak sećanja na narodne heroje Stjepana Filipovića u Valjevu, Boška Buha na Jabuci kod Prijepolja, kao i niz sličnih spomenika i bista narodnih heroja.

Od ideje za podizanje spomenika do društvenih rasprava

Zašto je najveća bitka na jugoslovenskom prostoru bila poslednja obeležena spomenikom jedno je od mnogih pitanja koja čine Sremski front kontroverznom temom. Okolnosti u kojima se odigrala izgradnja memorijalnog kompleksa jasno je oslikavala odnos vlasti prema istorijskim dešavanjima na Sremskom frontu. Najveća bitka u Drugom svetskom ratu na prostorima Jugoslavije preko četrdeset godina bila je bez ikakvog spomen-obeležja. I ne samo to, ova velika bitka u kojoj je poginulo preko 30.000 boraca nije se u socijalističkoj Jugoslaviji obeležavala na saveznom nivou.

Tokom 1952. godine formiran je Državni odbor zadužen da rukovodi akcijom obeležavanja i uređivanja istorijskih mesta iz NOB-a, čime se problemu podizanja spomenika po prvi put pristupilo planski. Izbor Aleksandra Rankovića za predsednika odbora svedoči je o značaju ovog pitanja za državu. Odbor je za trajno obeležavanje odredio nekoliko mesta: Titovo Užice, Stolice, Krupanj, Novu Varoš, Foču, Drvar, Bosanski Petrovac, Bihać i Jajce. Predviđeno je da se u njima osnuju muzeji i adaptiraju zgrade sa spomenpločama. Istaknuto je da je potrebno obeležiti sve važne zgrade u navedenim mestima, čime je stvaran revolucionarni pejzaž kojim je uobličavan život pojedinca. Interesantno je da su spisku tek nešto kasnije dodati i koncentracioni logori u inostranstvu, kao i zadatak da se urede prostori: Sutjeske, logora Jasenovac, ostrva Vis i Sremskog fronta.¹²

Savezno udruženje boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SUBNOR) još 1966. godine donelo je zaključak o obeležavanju Sremskog fronta podizanjem spomenika na prostoru gde su vođene završne borbe za oslobođenje zemlje. Iste godine SUBNOR Jugoslavije formirao je Odbor za obeležavanje Sremskog fronta. Konsultovan je i predsednik republike Josip Broz Tito, kao i Izvršni komitet CK KPJ, koji su toj inicijativi dali punu podršku. Tito se saglasio da spomenik podignut poginulima u borbama na Sremskom frontu nosi ime „*Spomenik pobede*“.

Za vreme vođenja te akcije prikupljani su podaci i formirana kartoteka o poginulim i nestalim borcima na Sremskom frontu, kada je procenjeno da ih ima oko 30.000 hiljada. SUBNOR Jugoslavije odlučio je da lokacija za budući spomenik bude pored autoputa Beograd–Zagreb, na mestu gde se on ukršta sa rekom Bosut, u neposrednoj blizini položaja sa kojeg je 6. lička brigada krenula u odlučujući juriš za proboj fronta. U drugoj polovini 1974. godine bio je raspisan i jugoslovenski konkurs za izradu idejnog projekta za izgradnju „*Spomenika pobede*“. Tom prilikom prva nagrada je pripala vajarju iz Zagreba Dušanu Džamonji. Januara 1975. godine opština Šid donosi rešenje o eksproprijaciji zemljišta na pomenutoj lokaciji, za podizanje spomenika, na površini od 39 hektara.

Juna 1977. godine Skupština Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), na predlog Saveznog odbora SUBNOR-a Jugoslavije, donosi Zakon o obezbeđivanju sredstava za finansiranje „*Spomenika pobede*“, kojim je predviđeno da se iz budžeta Federacije izdvoje sredstva u visini 55,8 miliona dinara. Tokom perioda 1977–1978. godine obezbeđeno je oko 43 miliona dinara, a akcijom je rukovodilo Savezno izvršno veće (SIV) koje je formiralo pose-

¹² Pored Aleksandra Rankovića članovi odbora bili su: Velimir Stojnić (sekretar), Đuro Pucar-Stari, Rodoljub Čolaković, Osman Karabegović, Spasenija Babović, Otmar Kreačić, Slobodan Penezić-Krcun, Voja Leković, Vladimir Dedijer i Milijan Neoričić. Olga Manojlović-Pintar, *Arheologija sećanja: spomenici i identitet u Srbiji 1918–1989*, Beograd, 2014, str. 251-252.

ban Koordinacioni odbor. Međutim, to je vreme u kojem dolazi do ekonomske krize u SFRJ, koja izaziva inflaciju, zbog čega 1979. godine globalni predračun za radove na izgradnji „*Spomenika pobeđe*“ raste na 270 miliona dinara, što je višestruko nadmašilo prvobitno planiran iznos. Koordinacioni odbor SIV-a 1979. godine konstatuje da finansiranje „*Spomenika pobeđe*“ može da se reši samo izmenama već postojećeg zakona u Skupštini SFRJ, ili dogovorom republika i pokrajina, uz preporuku da se izvrši selekcija u pojedinim elementima spomeničkog kompleksa, kako bi radovi bili jeftiniji. Stvar je komplikovao i stav autora spomenika Dušana Džamonje koji je insistirao da njegov autorski honorar iznosi 10% od vrednosti cene realizovanja spomenika, što je SIV ocenio kao previsok iznos. Zbog ovih problema dalji koraci vezani za gradnju spomenika bili su zaustavljeni, da bi 1982. godine Koordinacioni odbor SIV-a za izgradnju „*Spomenika pobeđe*“ doneo odluku o odlaganju gradnje. Zaključeno je da treba pronaći način da se vrati ekspropisano zemljište bivšim vlasnicima, kao i da sekretarijati za finansije i zakonodavstvo SIV-a predlože način daljeg korišćenja ranije sakupljenih 43 miliona dinara koji su bili namenjeni gradnji spomenika. Opravdanje za ovakvu odluku bila je teška ekonomska situacija u kojoj se nalazila SFRJ, kao i nedostatak velikog dela novca potrebnog za gradnju spomenika. Ove stavove SIV je potvrdio i sledeće 1983. godine.

Glas protiv takvih stavova SIV-a podiže Koordinacioni odbor za negovanje revolucionarnih tradicija i obeležavanje značajnih datuma pri Pokrajinskom komitetu Saveza socijalističkog radnog naroda Vojvodine (SSRNV), što je izazvalo reakciju Koordinacionog odbora Saveznog komiteta Saveza socijalističkog radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ) za obeležavanje značajnih događaja i ličnosti iz istorije jugoslovenskih naroda i narodnosti. Ovo telo je na svojoj sednici, 3. novembra 1983. godine, donelo sledeće zaključke:

- prihvata se odlaganje izgradnje „*Spomenika pobeđe*“ radi doslednog ostvarivanja politike ekonomske stabilizacije u zemlji;

- ne prihvata se predlog da se zemljište predviđeno za izgradnju „*Spomenika pobeđe*“ vrati bivšim vlasnicima, već ga treba kultivisati i urediti, i dati mu izgled spomen-obeležja, na osnovu novih inicijativa.

- savezni odbor SUBNOR-a Jugoslavije i SK SSRNJ treba da budu nosioci podizanja ovog spomen-obeležja u duhu ekonomske situacije.

- izražavala se zabrinutost zbog odnosa SIV-a prema SK SSRNJ u vezi s rešavanjem problema izgradnje „*Spomenika pobeđe*“. Ukazano je da SIV nema prerogative da menja Zakon koji je donela Skupština SFRJ.

Ove zaključke prihvatilo je Predsedništvo SK SSRNJ na sednici koja je bila održana februara 1984. godine.

Godišnjica proboja Sremskog fronta duže vreme se obeležavala manifestacijama koje je organizovala i finansirala opština Šid, na čijoj teritoriji se odigrao sam proboj fronta.¹³ Na ovaj problem ukazivalo se u *Sremskim novinama*, jer je obeležavanje jednog značajnog događaja imalo usko lokalni karakter.¹⁴ Vremenom je obeležavanju dana pro-

¹³ Osnovna škola „Filip Višnjić“ iz Šida je kao dan škole obeležavala 12. april, negujući na taj način uspomenu na dan kada se odigrao proboj Sremskog fronta. Centralna proslava organizovala se kraj spomen-grobnice na Šidskom groblju, gde je bilo sahranjeno 2.646 poginulih boraca. Tom prilikom okupljalo bi se par hiljada građana Šida i okoline. *Sremske novine*, 20. april 1966.

¹⁴ Pod naslovom „*Sremski front – šidski!*“ pokrenuta je inicijativa da učešće u obeležavanju dana proboja fronta uzmu republika i pokrajina, pa čak i federacija. Dok se to ne dogodi, poručeno je da će Sremski front obeležavati Sremci. *Sremske novine*, 30. april 1966.

boja prisustvovalo preko 5.000 ljudi – izviđača i planinara iz cele zemlje, preživelih učesnika proboja i rodbine palih boraca. Godišnjica proboja bila je opštinska brigada, bez obzira na činjenicu da je po karakteru Sremski front bio jugoslovenski, zbog čega je ispunjavao formalne kriterijume da bude stavljen pod saveznu brigadu.¹⁵

Reakcije tadašnje srpske javnosti pokrenuo je Dušan Čkrebić, tekstom koji je objavljen u nedeljniku *Nin*, pod naslovom „*Obeležimo Sremski front*“.¹⁶ U tom tekstu postavio je pitanje: zašto Sremski front, njegovi heroji i žrtve još nemaju spomenik. I sam učesnik ove bitke skrenuo je pažnju na činjenicu da to nije bila ni Neretva, ni Sutjeska, ali je za mladiće iz Srbije mobilisane u jedinice NOVJ to bila najsajnija bitka tog rata, njihova epopeja, gde su šanse da prežive bile vrlo male. Iz njegovog teksta može se zaključiti da su tadašnji vladajući krugovi u KPJ smatrali da je Sremski front sastavni deo završnih operacija za oslobođenje zemlje, i da ga zbog toga nije trebalo posebno isticati. Čkrebić takvom stavu suprotstavlja činjenicu da je na tom frontu život izgubilo oko 30.000 mladih ljudi, a da tačan broj nikada nije utvrđen.¹⁷

Na ovaj tekst nadovezao se Ljubiša Rakonjac sa pozivom da se prekine igranje sa patriotskim osećanjima građana, uključivši borce sa Sremskog fronta i porodice onih koji su tu poginuli, čiji broj dostiže oko 30.000, a možda i više.¹⁸ Njegov revolt izazvao je stav da je Sremski front bio manje važan od drugih bitaka NOR-a. Ukazivao je na opasnost da se smrt boraca poginulih u Sremu meri nekim drugim aršinom, jer je svaki život dat za domovinu imao istu vrednost, bez obzira na mesto i vreme.¹⁹

Na polemiku u *Nin*-u se svojim stavom iznetim u pismu nadovezao Nikola Bugarčić.²⁰ On je izneo mišljenje da je Sremski front najveća bitka NOR-a, najsloženija ofanzivna operacija i ubedljiva pobeda izvojevana uz ogromne gubitke. Do takvog zaključka došao je primenom preciznih parametara – broja angažovanih trupa na obe zaraćene strane, upotrebljenom ratnom tehnikom, žestinom bitaka koja je iskazana kroz gubitke u ljudstvu i materijalu, ishoda bitke (pobeda–poraz), značaja operacije u određenoj fazi rata, kao i njenom uticaju na završetak rata. Zbog svega toga bilo je potpuno deplasirano svako poređenje sa događajima iz ranijih perioda rata, kao npr. bitkama na Kadinjači, Igmanskim maršom, bitkama na Neretvi i Sutjesci.

Bugarčić je dao i svoje komentare na stavove Dušana Čkrebića, koji su se kretali u dijapazonu između indolentnosti državnih i društveno-političkih faktora, pa nadalje preko sukoba megalomanski zamišljenog idejnog rešenja spomenika i nepovoljnih ekonomskih

¹⁵ Slobodan Stanojević – *Jugoslovenska bitka opštinska obaveza, Borba*, 6–7. oktobar 1984.

¹⁶ Dušan Čkrebić (rođ. 1927) u momentu pisanja teksta u *Nin*-u je obavljao dužnost predsednika Predsedništva Socijalističke Republike Srbije. Osamdesetih godina XX veka obavljao je niz najviših partijskih i državnih funkcija. Za vreme svog mandata na čelu Predsedništva SR Srbije potpisao je i dozvolu za nastavak izgradnje Hrama Svetog Save u Beogradu.

¹⁷ Dušan Čkrebić – *Obeležimo Sremski front, Nin*, 2. septembar 1984.

¹⁸ Ljubiša Rakonjac je bio borac Treće krajiške brigade, koja je u sastavu Prve proleterske divizije učestvovala u borbama na Sremskom frontu.

¹⁹ Ljubiša Rakonjac – *Spomenik prekinutoj mladosti, Nin*, 9. septembar 1984.

²⁰ Nikola Bugarčić (1921–2010) bio je politički komesar bataljona Četvrte srpske brigade, koja se u sastavu 21. udarne srpske divizije borila na Sremskom frontu. Posle rata, kao pripadnik Organa za zaštitu naroda (OZNA), učestvuje u hvatanju generala Dragoljuba Draže Mihailovića. Bio je upravnik logora na Golom otoku, načelnik Sekretarijata unutrašnjih poslova u Beogradu za vreme studentskih demonstracija 1968. godine, kao i predsednik Skupštine fudbalskog kluba Crvena zvezda (1968–1977).

kretanja u SFRJ, do nesporazuma oko istorijskog vrednovanja Sremskog fronta po pitanju u čijoj je on nadležnosti: federacije – republike – pokrajine ili opštine. U svojoj polemici Bugarčić postavlja i neka vrlo hrabra pitanja poput:

- Zašto Sremski front i poslednja ratna godina u Srbiji nisu bili dovoljno naučno i historiografski obrađeni, iako se radi o periodu rata iz kojeg je sačuvano najviše istorijskih dokumenata?
- Zašto se u obrazovnom sistemu jako malo pažnje poklanjalo ovom periodu rata?
- Zašto nijedan umetnik u ovim zbivanjima nije našao inspiraciju za svoja umetnička dela?
- Zašto još ima boraca koji su prošli pakao Sremskog fronta, a da nisu imali nikakvo ratno ili bilo kakvo odlikovanje?

Na kraju je predložio da se povodom 40-godišnjice proboja Sremskog fronta izradi neka vrsta spomenice i dodeli svim učesnicima borbi u Sremu, čime bi se kompenzovali indolentnost i birokratski previdi. On je odbijao da prihvati bilo kakvo „rangiranje“ na prvoborce, ostale borce ili mobilisane borce, jer neprijateljski metak nije birao koga će da pogodi među njima. Mobilisani borci iz Srbije činili su glavnu masu boračkog sastava svih jedinica i najviše su ginuli, zbog čega niko nema pravo da pojmu mobilisani borac pridodaje bilo kakav nipodaštavajući smisao.²¹

O poznatim masovnim grobnicama na Sremskom frontu u svom pismu govori i Ivan Trifunac, koji je kao učesnik borbi u posleratnom periodu polagao vence na groblje u selu Kompletinci, gde je sahranjeno više od 3.700 boraca, na Šidskom groblju gde je počivalo 2.646 boraca, zatim je na grobnica u selu Lovas, i na nizu drugih većih ili manjih koje su neobeležene ležale po sremskim poljima. Borcima i rodbini poginulih najteže je padalo što ne mogu da dođu na jedno mesto i tu odaju poštu palim borcima.²² Profesor Milorad Dimitrijević²³ napravio je poređenje između impozantnog spomenika kosturnice na Tjentištu gde je sahranjeno 3.333 poginulih u bici na Sutjesci, dok je na Sremskom frontu poginulo više od 30.000 boraca, a spomenika još nema.²⁴

O odnosu kompletnog posleratnog društva prema Sremskom frontu govorio je i istoričar Miroslav Nikolić, ističući da se o njemu pisalo neuporedivo manje nego o drugim bitkama koje su trajale kraće i nisu bile teže. Ta napisana dela nisu ugledala svetlost dana, niti su stvorena značajnija književna ostvarenja o ovoj bici golobradih mladića, ni romani, ni pesme, ni drame. O Sremskom frontu đaci nisu čitali u svojim udžbenicima, o njemu nije bio snimljen film, radio-drama ili TV serija.²⁵ Pominjanje Sremskog fronta bilo je pedantno zataškavano, verovatno kao plod auto cenzure, i u književnim delima domaćih pisaca.²⁶ Tišina je neumoljivo padala na svaki trag pomena tog bojišta sve do sredine

²¹ Nikola Bugarčić – *Dug prema istoriji i pouka*, *Nin*, 16. septembar 1984.

²² Ivan Trifunac – *Kamen temeljac 12. aprila 1985*; *Nin*, 23. septembar 1984.

²³ Milorad Dimitrijević (1926-2009) srpski geolog, profesor na Rudarsko-geološkom fakultetu u Beogradu. Kao gimnazijalac je hapšen od strane okupacionih vlasti. Kraj rata dočekao je u 422. vazduhoplovnom puku, kao strelac na Iljušinu Il-2 (Šturmovniku). Njegov vazduhoplovni puk je sa aerodroma u Novom Sadu i sela Klenak kod Šapca, dejstvovao po neprijateljskim snagama na Sremskom frontu.

²⁴ Milorad Dimitrijević – *Dug prema izginulim i ranjenim*, *Nin*, 23. septembar 1984.

²⁵ Miroslav Nikolić – *Značaj Sremskog fronta podcenjen*, *Nin*, 23. septembar 1984.

²⁶ Na dvadesetu godišnjicu proboja Sremskog fronta, 1965. godine, publicista Uglješa Krstić, učesnik borbi na Sremskom frontu, pokušao je da u *Književnim novinama* objavi rukopis naslovljen *Ravnica ledena, ravnica beskrajna*. Tadašnji urednik Predrag Palavestra mu je vratio rukopis koji je za temu imao borbe na Sremskom frontu sa sledećom porukom: „*Dragi Uglješa, od ovog na žalost nema ništa. Tasa kaže da nema mesta, a i izlazi malo iz naših okvira. Veruj da mi je žao, ali ja sam nemoćan.*“ Uglješa Krstić, *Na Sremskom frontu zatišje*, Beograd, 2004, str. 234-235.

osamdesetih godina prošlog veka, kada je interesovanje javnosti za Sremski front naglo poraslo, zahvaljujući delima dva pisca, čija se reč tada pažljivo slušala i tumačila, ma koliko se radilo o različitim poetikama, političkim idejama i pristupima literaturi. Sremski front je svoje mesto dobio u kulturnom romanu *Knjiga o Milutinu* do tada prilično nepoznatog šumadijskog pisca Danka Popovića, te u njegovoj knjizi eseja i razgovora *Vreme laži*,²⁷ kao i u dva romana građanski orijentisanog pisca Slobodana Selenića, *Očevi i oci* i kasnije, kao vrlo specifična replika, u *Ubistvu s predumišljajem*.²⁸ U romanima *Knjiga o Milutinu* i *Očevi i oci* glavni junaci Milutin Ostojić i Stevan Medaković gube svoje sinove na Sremskom frontu. Oba oca svoje mrtve sinove pronalaze u neobebeženim grobljima kojih je bilo po celom Sremu. U potrazi za telom poginulog sina glavnom liku Selenićevog romana *Očevi i oci* pomaže čovek koji će se, kao dokaz cikličnog ponavljanja istorije, pod istim imenom pojaviti i u njegovom drugom romanu *Ubistvo s predumišljajem*, ovog puta na ratištu u Slavoniji, tokom građanskog rata u Jugoslaviji vođenog u poslednjoj deceniji XX veka. U *Vremenu laži* Popović pominje da je inspiraciju za prizor „komi u sebi nosi bližnju snagu” dovoženja mrtvog Milutinovog sina iz Srema, našao oslušujući tajanstvene noćne povorke kojima su upokojeni mladići krišom dopremeni sa Sremskog fronta, sporednim i izlokanim putevima, da vlasti ne primete. Ispred tih ukletih povorki obično bi išla žena u crnini kao izvidnica.²⁹ Svojim delima kontroverzna pitanja vezana za Sremski front u javnosti su pokrenuli srpski književnici, a odmah za njima krenuće i istoričari.

Izgradnja Spomen-obeležja Sremski front

U takvoj atmosferi doneta je odluka da se pristupi gradnji Spomen-obeležja Sremski front, ali u izmenjenim okolnostima. Odustalo se od projekta Dušana Džamonje koji je predviđao monumentalni betonski spomenik, a izrada novog idejnog projekta bila je poverena akademskom vajaru Jovanu Soldatoviću. Arhitektonski projekat uradila je Radna organizacija „Plan” iz Novog Sada, na čelu sa arhitektom Mirkom Krstonošićem, a hortikulturno uređenje spomen-obeležja uradio je profesor Šumarskog fakulteta u Beogradu dr Milan Sapundžić.³⁰ Radovi na podizanju ovog obeležja započeti su 1985. godine, a završeni u proleće 1988. godine. U prisustvu oko 150.000 ljudi Spomen-obeležje Sremski front otvoreno je 8. maja 1988. godine. Skup je otvorio svojim obraćanjem predsednik Odbora za izgradnju i uređenje spomen-obeležja general-pukovnik Milan Daljević, a zatim je usledio govor predsednika Predsedništva SFRJ Lazara Mojsova. U svom govoru Mojsov je istakao da se Sremski front može smatrati simbolom nesalomivog bratstva i jedinstva svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Borbe vođene na frontu imale su opštejugo-

Pesnik Tanasije Tasa Mladenović (1913–2003), učesnik Narodnooslobodilačke borbe, posle rata bio je predsednik Komiteta za kinematografiju Vlade NR Srbije, poslanik u Saveznoj i Republičkoj skupštini, sekretar Odbora za prosvetu Savezne skupštine, član Zajednice evropskih pisaca i član Evropskog društva za kulturu.

²⁷ Danko Popović, *Knjiga o Milutinu*, Beograd, 1985; Danko Popović, *Vreme laži: razgovori sa Dankom Popovićem*, Beograd, 1990.

²⁸ Slobodan Selenić, *Očevi i oci*, Beograd, 1985; Slobodan Selenić, *Ubistvo sa predumišljajem*, Beograd, Beograd, 1993.

²⁹ D. Popović, *Vreme laži*, str. 73.

³⁰ Vojislav Subotić, Miro Čavaljuga, Zoran Panović, *Spomen-obeležje Sremski front*, Beograd, 2004, str. 5.

slovenski karakter i predstavljaju najznačajniji deo završnih operacija za oslobođenje Jugoslavije. Jedinstvo jugoslovenskih naroda ispoljeno u ratu trebalo je da posluži kao primer za prevazilaženje teškoća i zastoja u tadašnjem ekonomskom i sveukupnom društvenom razvoju Jugoslavije. Mojsov je obrazložio ciljeve novih ekonomskih mera koje su trebale da pokrenu ekonomiju Jugoslavije koja se nalazila u dubokoj krizi. Prisutnima i javnosti je poručeno da „*nacionalisti raznih boja*” i neprijatelji Jugoslavije neće uspjeti u svojim napadima na Savez komunista, Tita i Armiju. Predsednik tadašnjeg kolektivnog Predsedništva pozvao je sve građane da ujedine sve snage i napore kako bi dobili bitku za očuvanje Jugoslavije.³¹ Ovakvim govorom predsednik Predsedništva SFRJ nastavio je praksu koja je podrazumevala da se široj javnosti prenesu poruke vezane za aktuelnu društveno-političku situaciju u zemlji. U njegovom govoru najmanje prostora bilo je posvećeno dešavanjima na samom Sremskom frontu i njegovim palim herojima.³²

Spomen-obeležje oblikovano je zemljom, busenom i pečenom opekam, što je, prema zamisli autora vajara Jovana Soldatovića, na adekvatan i dostojanstven način podsećalo na uslove heroizma boraca tokom borbi na Sremskom frontu. Ono se prostire na površini od 28 hektara, a u središnjem delu koji obuhvata 6 hektara, smešteni su istorijsko-muzeološki i umetnički sadržaji. Oni zajedno čine koridor u pravcu proboja Sremskog fronta sa skladno uklopljenim celinama. Na taj način kompozicija je asocijala na teške uslove višemesečnih borbi, koje su rezultirale probom fronta i konačnom pobedom u ratu. Spomen-obeležje sastoji se od tri celine: Sabirališta, Aleje časti i Muzeja.³³

Na ulazu u spomen obeležje nalazi se mala fontana, od koje blago zakrivljena staza vodi ka Sabiralištu, koje je u obliku presečnog kruga, uokvirenog sa 70 vertikalnih panoa od crvene cigle, na kojima su postavljene bronzane ploče sa nazivima jedinica koje su učestvovala u borbama na Sremskom frontu. Sabiralište simbolizuje trenutak sakupljanja jedinica pred završni juriš u probaj neprijateljskih linija fronta. Takođe, autor istovremeno ukazuje na poslednje okupljanje pred poslednji napad kojim je konačno pobeden nacizam i fašizam u Evropi. Središte Sabirališta čine tri reljefa od bronce koji simbolizuju operacije na Sremskom frontu. Tu se nalazi i spomen-ploča sa tekstom Josipa Broza Tita koji je posvećen borbama na Sremskom frontu.³⁴ Kružni plato uokviren je sa 18 fruškogorskih lipa.³⁵

Staza iz Sabirališta vodi kroz Aleju časti, koja je isprekidana podzidama od crvene opeke, simbolišući linije nemačko-ustaške odbrane koju staza probija. Na ovim podzidima ugrađeno je oko 13.500 bronzanih pločica na kojima su ispisana imena poginulih boraca

³¹ *Dnevnik*, 9. maj 1988.

³² Politička upotreba čina otkrivanja spomenika bila je ustaljena praksa u socijalističkoj Jugoslaviji; što je spomenik bio važniji, govor je držala ličnost koja je bila na višoj državnoj lestevici. Na otkrivanju spomenika na Kozari, Tjentištu i Kadinjači govorio je Josip Broz Tito. Govori su imali propagandnu svrhu, prikazivali su rezultate državne i partijske politike, kao i upoznavali javnost o budućim koracima koje je vlast nameravala da preduzme. N. Lajbenšperger, *n.d.* str. 293.

³³ V. Subotić i dr., *n.d.*, str. 5.

³⁴ Tekst na spomen ploči glasi: „*Mi imamo preko 400 kilometara fronta i svaku stopu moramo krvlju svojih najboljih sinova da osvajamo. Naša Narodnooslobodilačka revolucionarna armija vodila je teške i ogorčene borbe sa svim njemačkim snagama. Kako sa onima koje su do tada bile u našoj zemlji, tako i s onima koje su se prebacile iz Grčke i Albanije. Naročito su bile ogorčene borbe na Sremskom frontu... Poslije prodora naših jedinica na Sremskom frontu u proljeće 1945. godine Nijemci se nisu mogli više nigdje zaustaviti, već su se stalno pod borbom povlačili prema Zagrebu, Sloveniji i austrijskoj granici. Tito*”

³⁵ V. Subotić i dr., *n.d.*, str. 6.

NOVJ/JA po azbučnom i abecednom redu i po brigadama. Spisak poginulih boraca sačinio je pukovnik Dragoljub Tmušić. Pločice koje su postavljene na podzidima do zgrade Muzeja nose imena vojnika Crvene armije i Narodne armije Bugarske, dok se imena poginulih vojnika partizanske brigade „Italija” nalaze na podzidima 1. proleterske divizije.³⁶

Staza kroz Aleju časti vodi u Muzej kružnog oblika, koji je pokriven, sa otvorom u sredini, čime asocira na rov i rovovski način borbe. Centralni deo Muzeja rezervisan je za postavku kompozicije načinjene od zarobljenog neprijateljskog oružja, koju natkrivljuje plamen – simbol pobeđe. Sa desne strane nalazi se scenska postavka sa nekoliko desetina skulptura, koje podsećaju na smrt i užase rata. Skulpture su delo akademskog vajara Jovana Soldatovića, koji je u saradnji sa Verom Crvenčanin i Vukom Kulenovićem, uskladio kompoziciju sa muzičko-scenskim efektima, dočaravši uslove borbe na Sremskom frontu. Na levoj strani smeštena je muzejska postavka koja prikazuje dešavanja na frontu, od oslobađanja Beograda do konačnog proboja fronta. Prednji zid sa obe strane izlaznih vrata prema reci Bosut krasi dva reljefa izvedena u hrastovini, akademskog vajara Dušana Subotića. Na njima se nalaze fotografije na kojima su prikazane različite scene borbi na frontu, obilazak fronta od strane Vrhovne komande, Generalštaba, savezničkih komandanata, kao i „lišičije rupe” sa partizanskim borcima, zarobljeni neprijateljski vojnici i drugo. Od Muzeja do reke Bosut pruža se prostor koji je predviđen za posetioce koji žele da posade drvo.³⁷ Autor istorijsko-muzejskih sadržaja je dr Vojislav Subotić, a muzejsku postavku uradila je kustos Dušanka Maričić uz pomoć stručnjaka iz Vojnog muzeja u Beogradu.³⁸

Istoriografija o Sremskom frontu

Sremski front ima svoje mesto u objavljenoj istoriografskoj građi, ali pristup ovoj istorijskoj temi se menjao, prateći savremena dešavanja i pokušavajući da prikaže pravu istinu. Tokom tog procesa dolazilo je do zloupotreba čiji su ciljevi proizilazili iz potrebe revizije dotadašnjih istina. Najviše reči o događajima na Sremskom frontu napisano je u monografijama partizanskih jedinica koje su na njemu učestvovala, kao i zbornicima sećanja boraca tih jedinica. Te monografije je teško pobrojati s obzirom na to da je borbenih jedinica bilo mnogo, a da je u socijalističkoj istoriografskoj publicistici bila ustaljena praksa da se o svakoj od njih obavezno napiše monografija, koja je izlazila u ediciji koju je štampala Jugoslovenska narodna armija (JNA). Ta literatura obuhvatala je opis značajnih dešavanja tokom borbenog puta određene jedinice od njenog osnivanja pa sve do kraja rata, a važno mesto zauzimala su dešavanja tokom borbi na Sremskom frontu.

Problem kod takve vrste literature jeste odsustvo naučnog aparata, ceo tok izlaganja zasnovan je na subjektivnosti pisca, koji je najčešće bio član jedinice o kojoj se pisala monografija, a u vreme njenog nastanka autor bi imao visok čin u JNA. Odštampane, ove knjige bi pronalazile svoja mesta u domovima JNA i bibliotekama po mestima SFRJ gde su se nalazile veće kasarne. Subjektivni opisi ličnih doživljaja tokom borbi nikada se nisu dovodili u pitanje: opravdanost Sremskog fronta, ispravnost postupaka vezanih za

³⁶ *Isto*, str. 7.

³⁷ *Isto*, str. 7-8.

³⁸ Vojislav Subotić, *Sremski front 1944–1945*, Beograd, 2000, str. 18.

lanac komandovanja, odgovornost za neuspehe. Jednostavno rečeno, bilo kakva sumnja i kritičko razmatranje nije postojalo, a pojam neuspeh nije se smeo pominjati u tim monografijama. Do uspeha se dolazilo velikim naporima i gubicima, ali cilj je uvek bio ostvaren. Priče o borbama u Sremu bile su deo jedne celine koja je trebalo da vrši vaspitnu i obrazovnu ulogu i utiče na mlade generacije koje su stasavale u senci događaja NOR-a iz kojeg je proistekla nova komunistička Jugoslavija.³⁹

Istoriografija povezuje dešavanja u oslobođenoj Srbiji sa vojnim operacijama na Sremskom frontu. Odmah po oslobođenju doneta je odluka o formiranju sudova sa ciljem da sprovedu odluku KPJ da se uništi što veći broj unutrašnjih neprijatelja, u funkciji stvaranja dominantnog jednopartijskog sistema. Sudovi su trebali da definišu novu grupu neprijatelja, uz već postojeću grupu definisanih ratnih zločinaca. Takva praksa organa vlasti u prvim danima slobode u Srbiji nazvana je „*skrivenim ciljevima*”. Pod tim se podrazumevao revolucionarni preobražaj celokupne društvene strukture u Srbiji. Sve ove odluke bile su direktno povezane sa Sremskim frontom, jer je kod novih vlasti postojala doza straha prema „*klasnom neprijatelju*” koji je bio potencijalno opasan u pozadini, gde je stanje moralo biti pod strogom kontrolom.⁴⁰

Mnoštvo kontroverznih ocena o Sremskom frontu u našoj novijoj istoriji, ali i publicistici, posledica su raspada socijalističke Jugoslavije, ali i otvaranja „*srpskog pitanja*”, mesta, uloge i značaja Srba na balkanskom prostoru. Nastavljajući tamo gde su književnici stali, mlađi naraštaji istoričara, publicista i političara počeli su da koriste temu Sremskog fronta u dnevno-političke svrhe. U nizu pokrenutih kontroverznih pitanja najprovokativnije je ono o značaju i svrsishodnosti Sremskog fronta na samom kraju rata, kada se njegov ishod znao, odnosno izricanje suda o potrebama tolikih žrtava. Istoričarima je najteže da daju odgovor na pitanje tačnog broja poginulih, jer se upravo brojevima najlakše manipuliše u političke svrhe. Mišljenje istoričara Aleksandra Kasaša je da manipulacije „*žrtvama jedne izgubljene mladosti*” sa stanovišta antikomunizma i antibrozovštine imaju dosta pristalica, čemu suprotstavlja „*teoriju distance*” u istorijskim analizama, pozivajući istoričare da se pridržavaju relevantnih sudova o istorijskim događajima i ličnostima koja su obeležila data vremena.⁴¹

Sadašnjost karakteriše prihvatanje pravila po kojem istorija zavisi od narativne strukture, koja ima vlastite zakonitosti kada oblikuje prošlo u ispričano sećanje. Pri tome se nastoji da pripovest deluje logički i smisaono, kao i da odgovara trenutnom identitetu i samopoimanju, nudeći funkcionalni konformizam gde se insistira na lojalnosti važećim vrednostima. Međutim, klasična pisana istoriografija razlikuje se od globalizacijske medijske slike prošlosti, ponajviše po posrednicima. Radi se o tome da ovu potonju manipulativno uobličavaju nestručnjaci – ljubitelji istorije. To je parahistoriografija, hbris na koji se oslanja svaka vlast i kojim se može upravljati.⁴² Mediji uspešno mobilišu i kanališu istorij-

³⁹ Predrag Vajagić, „Istoriografija o Sremskom frontu”, *Spomenica Istorijskog arhiva Srem*, 71(2008), Sremska Mitrovica, 2008, str. 166-167.

⁴⁰ Predrag M. Vajagić, „Sudovi časti u oslobođenoj Srbiji”, *Krovovi*, br. 71/72 (2008/2009), Sremski Karlovci, 2008, str. 323-234.

⁴¹ Aleksandar Kasaš, „Istorijske kontroverze o Sremskom frontu 1944/1945. godine”, *Spomenica istorijskog arhiva Srem*, 51(2006), Sremska Mitrovica, 2006, str. 225-231.

⁴² Od publicistike i ljubitelja istorije, koji u feljtonima prilagođavaju prošlost osećanjima aktuelne publike, ne možemo očekivati neutralnost i nepristrasnost. Publicistika, koja raspaljuje strasti, jeste takođe deo istorijskog toka. Treba je pojmiti kao podsticaj prevladavanja prošlosti, tj. kao korisnog oponenta koji ne izaziva samo alternativnu ostrašćenost, nego i alternativnu nepristrasnost. T. Kuljić, *Kultura sećanja*, str. 185.

sko čulo javnosti, pri čemu je slika prošlosti strukturirana po obrascu medijske naracije. Sama historiografija sve više prihvata strukturiranje sadržaja i način izlaganja iz teorije audio-vizuelnih medija. Sociolozi podsećaju da uvek kada se slika prošlosti centrirana oko žrtava vlastite grupe, više se obraćamo osećanjima nego razumu.⁴³

Na ovim teorijskim postulatima audio-vizuelnih medija nastali su i dokumentarni filmovi koji obrađuju temu Sremskog fronta.⁴⁴ U ciklusu takvih filmova su *Jugoslavija u ratu 1941–1945.* u produkciji Radio televizije Beograd. Autori Božidar Nikolić i Božidar Zečević su dešavanjima na Sremskom frontu posvetili značajnu pažnju.⁴⁵ U dvadeset drugoj epizodi serijala pod nazivom *Maj 1945.* autori iznose stav da je Sremski front bio najveća frontovska bitka koju je partizanska vojska, odnosno JA, vodila u Drugom svetskom ratu. Takav način ratovanja za borbe i komandni kadar predstavljao je potpuno novo i neočekivano iskustvo. Profesor Branko Petranović iznosi podatke da je prilikom prodora partizanskih jedinica u Srbiju 1944. godine bilo mobilisano od 250.000 do čak 400.000 ljudi, čime je „srpski kadar” na kraju rata, računajući Srbe iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske, činio gotovo većinu JA. Autor Božidar Nikolić u kadru snimljenom na uzoranoj njivi iznosi stav da sremske ravnice „sigurno kriju kosti mnogih poginulih boraca” tokom operacija na Sremskom frontu. Takođe, rečeno je da su mnogi borci sahranjivani u zajedničkim grobnicama ukoliko je za to bilo vremena tokom trajanja ratnih operacija, dok su mnogi poginuli ostavljeni u rovovima ili zamrznutim ledinama. Porodice poginulih boraca iz Srbije dolazili su u Srem sa mrtvačkim kovčezima, tražeći svoje mrtve i prekopavajući grobnice.

Zvaničnom broju od 15.000 poginulih Nikolić suprotstavlja „pretpostavku” da je taj broj mnogo veći, što Sremski front čini tragedijom, jer su poginuli bili mladi ljudi bez vojne obuke „čitava odeljenja iz beogradskih gimnazija i drugih mesta u Srbiji”. Ne navodeći izvore poziva se na mnoge koji smatraju da je srpska omladina svesno žrtvovana, odnosno „likvidirana” iz osvete zbog svog nekomunističkog držanja tokom rata. Međutim, autor ne optužuje direktno Josipa Broza Tita za žrtve, već za ličnost vrhovnog komandanta vezuje još jednu „pretpostavku” – da je brzo napredovanje prema Zagrebu uz pomoć Crvene armije zaustavio, kako bi sprečio masovnu osvetu ne samo prema ustašama već i prema celom hrvatskom narodu. Ovu hipotezu odbacuje profesor Petranović, a kao argument koristi Titovu političko-pragmatičnu procenu da je bolje da jedinice Crvene armije napuste Jugoslaviju i pređu u Mađarsku. Tako je dobio priliku da dokaže kako je on kao vrhovni komandant JA sposoban da sam iznese završnu bitku za oslobođenje Jugoslavije.

U pomenutom dokumentarnom filmu navodi se i svedočenje Krstivoja Subotića koji je mobilisan od jedinica Šeste ličke divizije u svom selu na Divčibarama 1944. godine. On se prisetio borbi u Tovarniku i izdaje jedinica Bugarske armije koje su se borile na strani

⁴³ Isto, str. 26-27.

⁴⁴ Sremski front je bio tema dokumentarnih filmova *Putevima slobode – 157 dana Sremskog fronta* i *Istorija – Sremski front i pozadina*. Nažalost, osim saznanja da su snimljeni pre 1990. godine nemamo preciznijih podataka o autorima i produkciji.

⁴⁵ *Jugoslavija u ratu 1941–1945.* je dokumentarni serijal Radio televizije Beograd snimljen u periodu 1991–1992. godine, koji se bavio ratnim i političkim dešavanjima na prostoru Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata. Dokumentarni serijal obuhvata 26 epizoda, podeljenih u četiri ciklusa i jednu specijalnu epizodu.

To je jedan od najsveobuhvatnijih i najdetaljnijih dokumentarnih serijala o ratu na prostoru Jugoslavije, kao i jedan od najvećih dokumentarnih poduhvata RTB-a. U njemu je učestvovao veći broj istoričara iz zemlje i inostranstva, kao i direktnih učesnika događaja, kako sa pobedničke, tako i sa gubitničke strane. Scenario su pisali Božidar Nikolić i Božidar Zečević, dok je režija bila poverena Milanu Kundakoviću.

NOVJ-a. Svoju glavnu dilemu da li je Sremski front bio neophodan kada su se nemačke jedinice nalazile u opštem povlačenju na svim frontovima, autor u formi pitanja postavlja Milovanu Đilas, članu ratnog Politbora CK KPJ i jednom od Titovih najbližih saradnika. Kao svedok dešavanja Đilas odbija da komentariše vojna pitanja, ali borbe na frontu apsolutno opravdava političkim razlozima, jer se trebalo izboriti za što povoljnije uslove nemačke kapitulacije u Jugoslaviji. Na kraju profesor Petranović iznosi zaključak da je nemačku liniju Sremskog fronta bilo nemoguće probiti, jer je ona čuvala bok nemačke odbrane u Mađarskoj. Tek posle pobeđe Crvene armije kod Budimpešte i zauzimanja Beča, početkom aprila 1945. godine, usledio je proboj Sremskog fronta.

Sremskim frontom bavio se i dokumentarni serijal *Tito crveno i crno*, snimljen 2007. godine u produkciji Radio televizije Srbije i Nire.⁴⁶ U prvoj epizodi serijala, koja nosi naziv *Boljševički eksperiment*, poseban deo nazvan *1945 – regruti za kovčege* govori o Sremskom frontu. Priča počinje parolom „Sve za front – Svi na front“ koja se nalazila na naslovnoj strani lista *Politika* od 4. novembra 1944. godine. Ova parola pratila je Naredbu br. 3. komandanta grada Beograda o mobilizaciji dvanaest godišta regruta rođenih između 1915. i 1927. godine. Ističe se podatak da je u Srbiji 1944. godine od ukupno mobilisanog stanovništva formirano 17 novih pešadijskih divizija i dve artiljerijske brigade, koje su upućene na Sremski front. Obuka novih boraca bila je „*ekspresna*“, da bi odmah bili poslani pravo na „*iskusnog i žilavog neprijatelja*“. Zatim slede svedočenja dvojice preživelih boraca Sremskog fronta. Miodrag Kos, rođeni Beograđanin, opisuje kako se posle dva dana obuke našao na prvoj liniji fronta.⁴⁷ Prema njegovim sećanjima, neobučne i uplašene, po hladnoći, susnežici i blatu naterani su na juriš. Posle tog „*vatrenog krštenja*“ prizor je bio stravičan – u svojim zimskim kaputima i cipelama, samo sa titovkama kao spoljnim znakom pripadništva NOVJ-u, ležalo je stotine mrtvih i ranjenih dečaka i mladića. Ta slika užasa se ponavljala u narednim danima, nedeljama i mesecima. Drugi svedok, Slavoljub Đukić, septembra 1944. godine je u svom rodnom selu Slovcu kod Lajkovca, kao šesnaestogodišnjak, dobrovoljno stupio u redove NOVJ-a.⁴⁸ On postavlja pitanje: šta je Sremski front, velika ratna pobeđa, ratna tragedija, odlučujuća bitka za oslo-

⁴⁶ Na 25. godišnjicu smrti Josipa Broza Tita produkcijska kuća „Nira“ započela je rad na dokumentarnoj seriji *Tito: Crveno i crno* čiji je idejni tvorac bio reditelj i scenarista Milivoje Milošević. Autor je smatrao da je došao pravi trenutak za objektivnije viđenje ličnosti i vladavine Josipa Broza Tita, kao i posledica njegovih političkih odluka. Za saradnike na scenariju, autor projekta, koji obuhvata vremensko razdoblje od Drugog zasedanja AVNOJ-a do Titove sahrane u Kući cveća, izabrao je Slavoljuba Đukića, publicistu i dugogodišnjeg komentatora lista *Politike*, istoričara Predraga J. Markovića, naučnog savetnika na Institutu za savremenu istoriju, publicistu i diplomatu Radivoja Cvetičanina i istoričara filma Stevana Jovičića.

Produkcijska kuća „Nira“ dokumentarni serijal predstavila je sledećim rečima:

„U cilju dostizanja visokog stepena istorijske objektivnosti, snimljeni su autentični iskazi svedoka Titovog vremena, što iz tabora njegovih simpatizera, što iz protivničkih tabora, kao i izjave distanciranih posmatrača i istoričara. Na spisku intervjuisanih osoba nalaze se stotinak poznatih imena sa područja cele nekadašnje Jugoslavije. Svedoci – političari, saradnici, žrtve, istoričari, sociolozi, pravnici, pisci, psiholozi, pokušali su da objasne kako je jedan čovek mogao da bude terorista, oslobodilac, prosveteni monarh, veliki svetski lider i balanser između blokova, bonvivan i lovac, ideološki vođa, garant mira i jedinstva mnogonacionalne države, borac protiv Staljina, poslednji Habzburg, rođeni makajavelist, obožavani diktator. Sve to zajedno ili ništa od toga?“

<http://www.nira.rs/page.php?scat=10> (pristupljeno 28. aprila 2016.)

⁴⁷ Milorad Mile Kos (1925-2014) poznati srpski sportista, novinar i sportski radnik.

⁴⁸ Slavoljub Đukić (1928) novinar u dnevnim listovima *Politika*, *Borba*, *Večernje novosti* i *Sport*, književnik i publicista.

bođenje Jugoslavije ili tragično izginuće desetine hiljada mladih ljudi? Prema njegovom mišljenju broj poginulih na Sremskom frontu se umanjuje, jer je konačna brojka bila užasavajuća. U talasima su dolazili novi borci, mahom iz Srbije, bez ratnog iskustva slati su na prekaljene nemačke i ustaške jedinice, da bi odlazili sa fronta u mrtvačkim sanducima. Svoja sećanja završava rečima da se u „*ratu ne broje kovčezi, već pobeđe i porazi*”. Autori dokumentarnog filma zaključuju da je formiranje JA predstavljalo Titov sračunat potez, jer je tako dobio vojnu silu koja je služila za ostvarenje njegovih teritorijalnih aspiracija. U takvoj situaciji „*klanica Sremskog fronta*” postala je strateški ulog.

Spomen-obeležje Sremski front danas

Nisu protekle ni tri godine od svečanog otvaranja Spomen-obeležja Sremski front, a upozorenja izrečena tom prilikom postala su stvarnost.⁴⁹ U građanskom ratu koji je vođen tokom procesa raspada SFRJ, među prvim spomenicima koji su oštećeni i opljačkani bilo je Spomen-obeležje Sremski front.⁵⁰ Do njegove obnove dolazi tokom 1998. godine. Za vreme agresije NATO-a na Saveznu Republiku Jugoslaviju, 12. aprila 1999. godine, na spomen-obeležju je organizovano polaganje vojničke zakletve regruta Vojske Jugoslavije. Tom prilikom su predstavnici vojnog vrha, Savezne vlade, Vlade Republike Srbije i Republičkog odbora SUBNOR-a položi vence poginulim borcima na Sremskom frontu.⁵¹

Predstave i slike događaja iz rata u svesti pojedinca uslovljene su kolektivnim interpretacijama i predstavljaju proizvod istorijske svesti zajednice iz koje sam pojedinac dolazi, dok je okvir identitetu davala ideologija nacionalizma. Simbol mučeništva sopstvene nacije u ratnim vremenima, a istovremena satanizacija protivnika, razvijala je društveno jedinstvo i osećanje empatije. Od ovog procesa se nije ograđivao ni komunistički revolucionarni diskurs, odbivši da negira snagu nacionalnog identiteta. Zbog toga su nacionalne države ratne tradicije i njihove simbole proglasile za „*čuvare*” sećanja. Na kraju XX veka dolazi do velikih promena u načinu na koji se „*pamtila*” prošlost. Krivicom političkih elita, koje nisu dovoljno brzo shvatile nužnost menjanja postojećih formi i simbola, decenijama važeće tradicije su izgubile na značaju i urušile se u javnom prostoru. Pojedinac koji je godinama poklanjao poverenje zvaničnim tumačenjima, gotovo preko noći je počinjao da sumnja u njih. Izbor istine u koju je odlučio da veruje nije bio racionalno, već isključivo emotivno uslovljen. U takvoj situaciji, decenijama potisnuta na marginu, negativna tumačenja socijalističke ideologije i ideja jugoslovenstva, od početka osamdesetih godina prošlog veka gotovo su preplavila javni prostor u Srbiji. To je dovelo do ubrzanog procesa dekonstrukcije postojećih sistema vrednosti. Novostvoreni simboli koji je trebalo

⁴⁹ U svom govoru predsednik Predsedništva SFRJ Lazar Mojsov je upozorio na opasnost od „*sve glasnijih nacionalista raznih boja*”. *Dnevnik*, 9. maj 1988.

⁵⁰ Spomen-obeležje Sremski front nalazi se u neposrednoj blizini administrativne granice Republike Srbije i Republike Hrvatske, a za vreme građanskog rata 1991–1995. godine nalazilo se u zoni neposrednih ratnih dejstava sukobljenih strana.

⁵¹ Prisutnim regrutima, vojnicima i građanima tom prilikom se obratio general-pukovnik Srboljub Trajković, komandant 1. armije Vojske Jugoslavije. U svom govoru povukao je paralele između borbi na Sremskom frontu 1944/45. godine i agresije snaga NATO-a na SR Jugoslaviju koja je bila u toku. Najmlađa klasa vojnika trebalo je da se ugleda na primere herojstva i požrtvovanja svojih predaka. *Dnevnik*, 13. aprila 1999.

da na sasvim drugačijim osnovama zasnuju osećaj bliskosti među građanima, označili su socijalizam i jugoslovenstvo kao negativne ideologije. Njima su suprotstavljene nove ideologije na čijim temeljima su nastajali novi poželjni identiteti. Kultura sećanja koja je decenijama počivala na naučnim interpretacijama, umetničkim artefaktima i simbolima, spomenicima i spomen-parkovima postepeno je odbačena. Došlo je do promene uloga učesnika rata, a time i načina tumačenja fašizma i antifašizma.⁵² Danas postoje inicijative za osnivanje memorijalne ustanove u spomen srpskim žrtvama, koja bi bila posvećena njihovom poštovanju, izučavanju, pamćenju i spominjanju. Na taj način bi se ispravila teška i dugotrajna istorijska nepravda i neodgovornost prema zaboravljenim srpskim žrtvama.⁵³

Napuštanje teme Drugog svetskog rata od strane naučne historiografije, prema istoričarki Dubravki Stojanović, imalo je za posledicu otvaranje prostora za obimne revizije istorije na svim nivoima: od zakona koji izjednačavaju četnički i partizanski pokret, preko promene imena ulica, spomenika, proslava jubileja, do „zvanične verzije” u još uvek kontrolisanim udžbenicima istorije. Kada je u pitanju interpretacija završetka Drugog svetskog rata, među osnovnim toponimima koji su svoje mesto našli u novim udžbenicima, ona ističe „postojanje anti-srpske zavere, kako one međunarodne, tako i one u rukovodstvu komunističkog pokreta”.⁵⁴ Ta „zavera” svoj vrhunac doživljava u proleće 1945. godine kada je, kako se navodi, u najvišem rukovodstvu KPJ „doneta odluka da je Srbija dužna da iznese teret rata”. Time se tumači mobilizacija za Sremski front, koja je, prema udžbeniku, trebalo fizički da uništi podmladak srpskog građanstva, pa se navodi da su „golobradi srpski mladići, nevični ratovanju, bez ikakve vojne spremljenosti i obuke, masovno stradali”.⁵⁵ Deset godina kasnije u udžbeničkoj literaturi došlo je do ublažavanja stavova o Sremskom frontu. On se posmatra kao front koji se formirao posle oslobođenja Srbije, Banata i Baranje. Vojne operacije na njemu bile su određene upornom okupatorskom odbranom komunikacionog pravca kojim su se povlačile nemačke jedinice iz Grčke i sa Balkana.⁵⁶ Za borbe na Sremskom frontu bila je izvršena mobilizacija u Srbiji i Makedoniji.⁵⁷ Istaknuto je da su po intenzitetu, gubicima i vremenu trajanja to bile najteže borbe jedinica NOVJ/JA tokom celog rata, u kojima je poginulo više od 15.000 vojnika.⁵⁸ Tumačenju dešavanja na Sremskom frontu, kao zavere protiv srpskog naroda, suprotstavljeno je mišljenje Milovana Đilasa koje se odnosilo na osporavanje Sremskog fronta: „I to ne samo od protivnika, među kojima ima takvih koji dokazuju, iz svoje sumanute mržnje, da je sav taj nedogledni pokolj smišljen radi istrebljivanja ‘srpske omladine’, odnosno uništenja ‘hrvat-

⁵² Olga Manojlović Pintar, „Rat i nemir – o viđenjima socijalističke Jugoslavije, Drugog svetskog rata u kome je nastala i ratova u kojima se raspala”, u: *Novosti iz prošlosti: Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije* (Zbornik radova, urednik Vojin Dimitrijević), Beograd, 2010, str. 83-84.

⁵³ Bogoljub Šijaković, *Briga za žrtvu: pamćenje imena i spomen srpske žrtve*, Beograd, 2011, str. 9-10.

⁵⁴ Dubravka Stojanović, „Godina okupacije. Slika „1945” u srpskim udžbenicima istorije”, u: *Kultura sećanja: 1945. Povjesni lomovi i savladavanje prošlosti*, (Zbornik radova, ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek), Zagreb, 2009, str. 267-268.

⁵⁵ Suzana Rajić, Kosta Nikolić, Nebojša Jovanović, *Istorija za 8. razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2005, str. 187-188.

⁵⁶ Radoš Ljušić, Ljubodrag Dimić, *Istorija: za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i četvrti razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*, Freska, Beograd, 2015, str. 227.

⁵⁷ Po prvi put u udžbeničkoj literaturi se navodi da su u borbama na Sremskom frontu učestvovali Makedonci.

⁵⁸ Autorima se potkrala jedna faktografska greška kada su naveli da je Spomen-obeležje Sremski front izgrađeno 1986. godine. Đorđe Đurić, Momčilo Pavlović, *Istorija: za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i četvrti razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2012, str. 204.

ske države". Dobronamerna osporavanja koja sam čuo od mnogih učesnika, svode se na ovo: sve je to bilo suvišno, budući da su Nemci već bili u slomu, a državna vlast učvršćena u Beogradu." Borbe na Sremskom frontu izazvale su brojna tumačenja, a veliki broj poginulih mladih vojnika mobilisanih u Srbiji u jesen 1944. godine otvorio je još „jedno bolno pitanje” Drugog svetskog rata.⁵⁹ Analizom ocena koje se nalaze u udžbeničkoj literaturi u Republici Srbiji može se uvideti da im je zajedničko to što prikazuju tragičnost sudbine mladića mobilisanih i poslatih na Sremski front, gde su mnogi od njih ostavili svoje živote.

Spomenici danas predstavljaju materijalni izraz besmrtnih ideja i učinaka nacije ili države. Oni su mesta sećanja, istorijske pozornice sa delom materijalnih ostataka, koje povezuju sadašnjost sa osmišljenom prošlošću. Vizuelna iskustva vezana za mesto sećanja su mnogo življa i upadljivija od onih koja se stiču čitanjem i slušanjem. Naravno da mesta sećanja ne nose ista osećanja, niti imaju jednoobraznu funkciju: logor je za preživelog logoraša iskustvo i sećanje na muke i zločine, za rodbinu žrtvi postaje u tradiciji porodice mesto tuge, za posetioca je to muzej i prisećanje na istoriju, za učeničke ekskurzije čas istorije, za partiju ili crkvu obeleženo ili posvećeno mesto smrti člana ili važnog sveca, za državu javno integrativno mesto sećanja, a za istoričare mesto traganja za tragovima zločina.⁶⁰

Kao uvod u proslavu 70. godišnjice od pobeđe nad fašizmom na Spomen-obeležju Sremski front 2015. godine, u prisustvu vojnih atašea zemalja saveznica u Drugom svetskom ratu, obeležen je proboj fronta. Predstavnici Vlade Republike Srbije podsetili su javnost da je više od 12.000 mladića ostavilo zauvek svoju mladost u sremskom blatu, jer su znali da je cilj za koji se bore bio ispravan, pravedan i istinit. Oni su morali da pobeđe zlo veće od nas, kako bi naša deca danas bila slobodna. Istaknuto je kako je svaki rat skup, ali da sloboda nema cenu, a da srpski narod nikada nije pitao koliko košta sloboda. Zbog toga ne treba dozvoliti da se istorija prekraja, jer onaj ko to čini doživeće da mu se ona ponovi. Srpski narod uvek je bio na pravoj strani i u budućnosti uvek treba da bude na strani antifašizma. Pored zvaničnika Vlade Republike Srbije, prisutnim diplomatama i građanima na spomen-obeležju obratio se ambasador Ruske Federacije Aleksandar Čepurin.⁶¹ U okviru proslave godišnjice predsednik Ruske Federacije Vladimir Putin je odlikovao 70 srpskih ratnih veterana Drugog svetskog rata, Jubilarnom medaljom Ruske Federacije povodom 70 godina od pobeđe nad fašizmom. Tom prilikom je istaknuto da su čelična volja naših naroda, njihova vera i neustrašivost spasle Evropu i svet od ropstva, a čitave narode od potpunog uništenja. Posebna počast iskazana je živim svedocima tih događaja, veteranima, kojima je iskazana posebna zahvalnost. Takođe, ambasador Rusije posebno se zahvalio Srbiji i njenim građanima, koje je nazvao „srpskom braćom”, što se staraju o spomenicima i grobovima crvenoarmejaca poginulih za naše oslobođenje.⁶²

⁵⁹ Mira Radojević, *Istorija 4: udžbenik za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera, četvrti razred gimnazije društveno-jezičkog smera i opšteg tipa i četvrti razred srednje stručne škole za obrazovne profile pravni tehničar i birotehničar: udžbenik, istorijska čitanka, radna sveska*, Klett, Beograd, 2014, str. 309-310.

⁶⁰ T. Kuljić, *n.d.*, str. 119-121.

⁶¹ Čestitajući godišnjicu proboja, ambasador Aleksandar Čepurin istakao je da Rusija gaji veliko poštovanje i zahvalnost srpskim junacima koji su učestvovali u proboju Sremskog fronta, kao i da se taj podvig nikada neće zaboraviti. Navodeći da će 9. maja srpski i ruski vojnici zajedno defilovati Crvenim trgom, u okviru Parade pobeđe u Moskvi, Čepurin je rekao da je najvažnija stvar za veterane da osećaju poštovanje i pažnju i da znaju da ih se sećamo i da smo ponosni na njih. *Politika*, 19. april 2015.

⁶² *Politika*, 7. maj 2015.

Zvaničnom programu obeležavanja 70. godišnjice od proboja Sremskog fronta pretodio je parastos poginulim borcima koji je održao episkop sremski gospodin Vasilije. Parastos je održan u kapeli posvećenoj Svetom Stefanu Štiljanoviću, koja je podignuta na prostoru Spomen-kompleksa 2004. godine.⁶³ Episkop sremski obratio se prisutnom sveštenstvu i vernicima: „*Neka je blagosloven ovaj dan i neka je na polzu molitva koju smo prineli u ovom molitvenom predvorju Memorijalnog centra gde počivaju naši mili i dragi očevi, braća, sestre i deca srpska od ruke zlog pobijeni... Bila su to krštena čeljad koja su, braneći ovo parče srpske zemlje, branili i našu otadžbinu. Molitva je najbolji način da se setimo onih koji su usnuli u Gospodu. Komemoracije koje su održavane i održavaju na raznim mestima jesu vid sećanja, ali parastos koji danas održavamo suštinski se razlikuje od samoga sećanja*“.⁶⁴

Zaključak

Sociolozi ukazuju na činjenicu da smo danas suočeni sa tržištem prošlosti koja nas zabavlja, politizira i traumatizira. Naravno da nije lako naći prikladnu *ars memorativa*, tj. veštinu sećanja da se budućnost oslobodi tereta prošlosti, a da se istovremeno prošlost ne zaboravi. To je problem istoriografske kulture u čijem središtu ne treba da bude buđenje eksplozivnih, revanšističkih strasti, nego njihovo stišavanje. Istorija i simboličke komemoracije imaju različite funkcije. Dok istoričari hronološki sređuju činjenice, komemoracije (svečana sećanja) učvršćuju moralne vrednosti. Kod istorije je prošlost predmet analize, a kod komemoracija se slavi da bi se nametnule moralne i političke vrednosti.⁶⁵

Mesto i značaj Sremskog fronta u posleratnom društvu socijalističke Jugoslavije i njenoj istoriografiji prolazilo je kroz različite faze koje su bile posledica političko-ideoloških potreba. Za istoriografiju je Sremski front dugo predstavljao tabu temu, pa su pažnju javnosti skrenuli srpski književnici, čime su ostvarene mnogobrojne kontroverze. One su sadržane u ocenama ovog fronta kao stratišta srpske mladosti, klanice za omladinu iz srpskih građanskih porodica ili totalnog strategijskog promašaja tadašnjeg komandnog vrha JA. Ratna dešavanja na Sremskom frontu nisu spadala u poželjno sećanje tadašnjeg sistema, zbog čega su iz ideoloških razloga različita mesta stradanja različito tretirana. Za razliku od Sremskog fronta, Tjentište, Neretva, Kadinjača i mesta drugih velikih bitaka predstavljale su deo „*poželjne istorije*“.⁶⁶

Današnju kulturu sećanja koja proističe iz celokupne prošlosti Sremskog fronta treba posmatrati u okvirima procesa u kojem naše pokoljenje izgrađuje sopstvenu sliku prošlo-

⁶³ Protiv podizanja kapele u javnosti je protestovao arhitekta Miroslav Krstonošić koji je uradio arhitektonski projekat Spomen-obeležja. Prema njegovom mišljenju dograđeni duhovni objekat, pravoslavna kapela, bila je podignuta bez dozvole i na zemljištu koje nije pripadalo crkvi, a stilom i oblikom nikako nije spadala u čitav Spomen-kompleks. *Danas*, 5. decembar 2012.

⁶⁴ Zorica Zec, *Sedamdeset godina od proboja Sremskog fronta (12. aprila 1945)*, Eparhija sremska, <http://www.eparhija-sremska.rs/novosti/sedamdeset-godina-od-proboja-sremskog-fronta-12-aprila-1945/> (preuzeto 1. maja 2016.)

⁶⁵ T. Kuljić, *n.d.*, str. 136, 155.

⁶⁶ Mia M. Lukovac, „Uloga komemorativnih spomen-obeležja u konstrukciji kolektivnog pamćenja i društvenog identiteta“, *Nasleđe*, br. 23, godina IX, Kragujevac, 2012, str. 205.

sti u skladu sa potrebama sadašnjice. Takođe, spomen-obeležje dobija na značaju zbog činjenice da na prostoru Srbije, izuzev spomenika lokalnog karaktera, nema značajnijih spomenika vezanih za borbu tokom Drugog svetskog rata. Sa druge strane, postoji izvesna potreba stvaranja neke vrste kulturnog mesta na kojem je pobeda u ratu plaćena hiljadama srpskih života. Ovo pitanje generalno ima koren u težnji da se stvori istorijski kontinuitet izgrađen na novim osnovama, za šta se iskazala potreba nakon nestanka SFRJ.

Literatura

Objavljena memoarska građa

[1] Krstić Uglješa, *Na Sremskom frontu zatišje*, Beograd, 2004.

Listovi i časopisi

[2] *Borba*

[3] *Danas*

[4] *Dnevnik*

[5] *Nin*

[6] *Politika*

[7] *Sremske novine*

Monografije

[8] Kuljić Todor, *Kultura sećanja: teorijska upotreba prošlosti*, Beograd, 2006.

[9] Manojlović–Pintar Olga, *Arheologija sećanja: spomenici i identitet u Srbiji 1918-1989*, Beograd, 2014.

[10] Subotić Vojislav, Čavajuga Miro, Panović Zoran, *Spomen–obeležje Sremski front*, Beograd, 2004.

[11] Subotić Vojislav, *Sremski front 1944-1945*, Beograd, 2000.

[12] Šijaković Bogoljub, *Briga za žrtvu: pamćenje imena i spomen srpske žrtve*, Beograd, 2011.

Članci

[13] Vajagić Predrag, „Istoriografija o Sremskom frontu“, *Spomenica Istorijskog arhiva Srem*, 7/(2008), Sremska Mitrovica, 2008. str. 166-167.

[14] Vajagić M. Predrag, „Sudovi časti u oslobođenoj Srbiji“, *Krovovi*, br. 71/72 (2008/2009), Sremski Karlovci, 2008, str. 323-234.

[15] Kasaš Aleksandar, „Istorijske kontroverze o Sremskom frontu 1944/1945. godine“, *Spomenica istorijskog arhiva Srem*, 5/(2006), Sremska Mitrovica, 2006.

[16] Lukovac M. Mia, „Uloga komemorativnih spomen–obeležja u konstrukciji kolektivnog pamćenja i društvenog identiteta“, *Nasleđe*, br. 23, godina IX, Kragujevac, 2012.

[17] Manojlović–Pintar Olga, „Široka strana moja rodnaja“, *Tokovi istorije*, 1-2 (2005), Beograd, 2005.

[18] Ristić Dejan, „Vojni memorijali i mesta stradanja iz Drugog svetskog rata: Pod ovim nebom čoveče uspravi se“, *Odrana*, br. 97, 1. oktobar 2009.

Zbornici radova

[19] Lajbenšperger Nenad, „Memorijali Drugog svetskog rata u službi dnevno–političkih potreba socijalističke Jugoslavije“, u: *Prostori pamćenja* (Zbornik radova, ur. Aleksandar Kadjević i Milan Popadić), tom I, Beograd, 2013.

[20] Manojlović–Pintar Olga, „Rat i nemir – o viđenjima socijalističke Jugoslavije, Drugog svet-skog rata u kome je nastala i ratova u kojima se raspala“, u: *Novosti iz prošlosti: Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije* (Zbornik radova, urednik Vojin Dimitrijević), Beograd, 2010.

[21] Stojanović Dubravka, „Godina okupacije. Slika „1945“ u srpskim udžbenicima istorije“, u: *Kultura sjećanja: 1945. Povjesni lomovi i savladavanje prošlosti*, (Zbornik radova, ur. Sulejman Bo-sto i Tihomir Cipek), Zagreb, 2009

Udžbenici istorije

[22] Đurić Đorđe, Pavlović Momčilo, *Istorija: za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i četvrti razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2012.

[23] Ljušić Radoš, Dimić Ljubodrag, *Istorija: za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i četvrti razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*, Freska, Beograd, 2015.

[24] Radojević Mira, *Istorija 4: udžbenik za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog sme-ra, četvrti razred gimnazije društveno-jezičkog smera i opšteg tipa i četvrti razred srednje stručne škole za obrazovne profile pravni tehničar i birotehničar: udžbenik, istorijska čitanka, radna sveska*, Klett, Beograd, 2014.

[25] Rajić Suzana, Nikolić Kosta, Jovanović Nebojša, *Istorija za 8. razred osnovne škole*, Za-vod za udžbenike, Beograd, 2005.

Književna dela

[26] Popović Danko, *Knjiga o Milutinu*, Beograd, 1985.

[27] Popović Danko, *Vreme laži: razgovori sa Dankom Popovićem*, Beograd, 1990.

[28] Selenić Slobodan, *Očevi i oci*, Beograd, 1985.

[29] Selenić Slobodan, *Ubistvo sa predumišljajem*, Beograd, Beograd, 1993.

Članci sa interneta

[30] Zec Zorica, *Sedamdeset godina od proboja Sremskog fronta (12. aprila 1945)*, Eparhija sremska, <http://www.eparhija-sremska.rs/novosti/sedamdeset-godina-od-proboja-sremskog-fronta-12-aprila-1945/> (preuzeto 1. maja 2016)